

БЕРТРАН РАССЕЛ

ІСТОРІЯ
ЗАХІДНОЇ
ФІЛОСОФІЇ

Харків
«ФОЛІО»
2023

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Частина I

ДОСОКРАТИВСЬКІ МИСЛИТЕЛІ

Розділ I

ПОСТАННЯ ЕЛЛІНСЬКИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У всій історії людства нема нічого дивнішого й нез'ясовнішого, ніж раптове постання цивілізації в Греції. Багато складників цивілізації вже цілі тисячоліття існували в Єгипті й Месопотамії і поширилося звідти в довколишні країни. Але деяких елементів бракувало, поки їх не внесли греки. Те, чого вони досягли в мистецтві й літературі, відоме будь-кому, але те, що вони створили в інтелектуальній царині, ще винятковіше. Вони створили математику¹, науку взагалі й філософію; вони перші почали писати історію, а не просто літописи; вони вільно обговорювали природу й мету самого життя, не будучи сковані кайданами традиційної ортодоксії. Усе це було так дивовижно, що до зовсім недавніх часів люди задовольнялися зчудованим спогляданням та містичними балачками про еллінський геній. А проте пояснити розвиток Греції в наукових термінах цілком можливо і зробити це справді варто.

Філософія починається з Фалеса. На щастя, можна визначити, коли саме він жив, бо він передрік сонячне затемнення, яке, згідно з астрономічною наукою, відбулося у 585 році до нашої ери. Отже, філософія й наука — спочатку вони не були розділені — народилися разом на початку шостого сторіччя. Що ж діялось перед тим у Греції та довколишніх країнах? Про це можна висловлювати тільки різні здогади, але археологія вже в нашому сторіччі дала нам куди більше відомостей, ніж посідали наші діди.

Мистецтво письма винайдено в Єгипті близько 4000 року до н. е., а у Вавилоні — ненабагато пізніше. В обох країнах письмо почалося з малюнків, що зображували відповідні предмети. Ці малюнки швидко набули

¹ Арифметика й дещо з геометрії вже були в єгиптян та вавилонян, але переважно у формі правил чисто емпіричних. Дедуктивне висновування із загальних засновків було еллінською новацією.

спрощеного умовного характеру, тож слова передавались ідеограмами, як це є в Китаї й донині. Протягом тисячоліть ця громіздка система розвинулася до абеткового письма.

Свій ранній розвиток цивілізації Єгипту й Месопотамії завдячують Нілові, Тигрові та Євфратові, що робили хліборобство дуже легким і продуктивним. Ця цивілізація була з багатьох поглядів подібна до тієї, котру іспанці застали в Мексиці та в Перу. Там і там був божественний державець, наділений деспотичною владою; в Єгипті він володів усією землею. Там і там була політеїстична релігія з верховним божеством, із яким державець мав особисто довірчі стосунки. Була військова аристократія, а також жрецька. Ця остання часто була спроможна узурпувати самодержавну владу, якщо державець був слабкий або якщо він був зайнятий тяжкою війною. Землю обробляли кріпаки, що були власністю державця, аристократії чи касти жерців.

Єгипетська й вавилонська теологія різнилися. Єгиптяни були дуже заклопотані смертю й вірили, що душі після смерті спускаються в підземний світ, де їх судить Осіріс відповідно до того, як вони поводитись на землі. Вони гадали, що душа має кінець кінцем вернутись у тіло; ця віра виявлялася в бальзамуванні останків і спорудженні розкішних гробниць. Піраміди будувало багато фараонів наприкінці четвертого тисячоліття до н. е. і на початку третього. Після цього єгипетська цивілізація почала набувати стереотипних рис, а через релігійний консерватизм став неможливим будь-який поступ. Близько 1800 року до н. е. Єгипет був завойований семітським народом, що називався гіксосами. Цей народ правив країною близько двох сторіч. Гіксоси не полишили в Єгипті якихось тривких слідів, але їхнє перебування там, очевидно, сприяло поширенню єгипетської цивілізації в Сирії та Палестині.

Вавилонія розвивалась не так мирно, як Єгипет. Спочатку панівною расою там були не семіти, а шумери, чиє походження невідоме. Вони винайшли клинопис, а завойовники-семіти перейняли його. Був такий період, коли Вавилонія складалася з кількох незалежних міст, що воювали між собою, але кінець кінцем над усім піднісся Вавилон і заснував імперію. Боги інших міст стали підлеглими, і вавилонський бог Мардук посів те місце, яке згодом в еллінському пантеоні належало Зевсові. Щось подібне сталось і в Єгипті, але багато раніше.

Релігії Єгипту й Вавилонії, як і інші античні релігії, первісно були культурами плодючості. Земля втілювала жіноче начало, сонце — чоловіче. Бугай звичайно вважався втіленням чоловічої плодючості, й бугаї-божества були

загальноновизнані. У Вавилоні серед жіночих божеств верховною була Іштар, богиня землі. По всій Західній Азії поклонялися Великій Матері під різними іменами. Знайшовши в Малій Азії присвячені їй храми, грецькі колоністи назвали її Артемідою і перейняли вже наявний культ. Ось звідки походить «Діана (Артеміда) Ефеська»¹. Християнство трансформувало її в Діву Марію, і саме Ефеський собор узаконив іменування Святої Диви Матір'ю Божою.

Там, де релігія була пов'язана з урядуванням в імперії, політичні мотиви багато в чому змінили її первісні риси. Бог чи богиня асоціювалися з Державою і мали не тільки щедрий урожай, а й перевагу в війні. Багата каста жерців виробляла ритуал і теологію й об'єднувала в одному пантеоні різні божества складових частин імперії.

Пов'язавши богів з урядуванням, стали пов'язувати їх і з мораллю. Законодавці одержували свої кодекси з рук того чи того бога; таким чином порушення закону ставало вже виявом безбожності. Найдавніший з відомих корпусів законів — це кодекс Хаммурапі, вавилонського царя, десь із 2100 року до н. е.; цар твердив, ніби цей кодекс вручив йому Мардук. Протягом усіх стародавніх часів зв'язок релігії з мораллю дедалі тіснішав.

Вавилонська релігія, на відміну від єгипетської, більше клопоталася добробутом на цьому світі, ніж на тому. Магія, ворожба та астрологія хоч існували не тільки у Вавилонії, розвинулись там більше, ніж будь-де, і набули такої ваги в пізнішій історії стародавнього світу головним чином завдяки Вавилонові. З Вавилону походять і деякі речі, що належать до науки: поділ доби на 24 години, а кола — на 360 градусів, а також відкриття періодичності затемнень, яке давало змогу передрікати місячні затемнення точно, а сонячні — з певною вірогідністю. Цю вавилонську науку, як ми ще побачимо, засвоїв Фалес.

Цивілізації Єгипту й Месопотамії були хліборобські, а на початках у всіх довколишніх народів — пастуші. Новий елемент з'явився з розвитком торгівлі, яка спочатку була майже винятково морською. Зброю десь до 1000 року до н. е. виробляли з бронзи, і народи, що не мали на своїй землі потрібних руд, мусили здобувати метал торгівлею або піратством. Піратство було вигідне тільки до певного часу, і там, де соціальні та політичні умови були більш-менш стабільні, прибутковішою була торгівля. Піонером торгівлі був, як видається, острів Крит. Близько одинадцяти сторіч, приблизно з 2500 до 1400 року до н. е. на Криті панувала естетично високорозвинена культура,

¹ Діана була латинським еквівалентом Артеміди. Саме Артеміда згадується в грецькому тексті Нового Заповіту.

звана мінойською. Те, що дійшло до нас із критського мистецтва, лишає враження життєрадісності й майже декадентської розкоші, глибоко відмінних від грізної похмурості єгипетських храмів.

Про цю важливу цивілізацію не було відомо майже нічого до розкопів сера Артура Еванса та інших. То була морська цивілізація, що перебувала в тісному контакті з Єгиптом (за винятком часів гіксоської окупації). З єгипетських зображень видно, що між Єгиптом і Критом за посередництва критських моряків провадилась вельми інтенсивна торгівля; найбільшого розвитку вона досягла близько 1500 року до н. е. Критська релігія, здається, мала багато спільного з релігіями Сирії та Малої Азії, але в мистецтві видно більше схожості з Єгиптом, хоч критське мистецтво було дуже своєрідне й напрочуд життєствердне. Центром критської цивілізації був так званий Міносів палац у Кноссі, спогади про який збереглися в легендах класичної Греції. Критські палади були надзвичайно пишні, але їх зруйновано наприкінці чотирнадцятого сторіччя до н. е. — ймовірно, загарбниками з Греції. Хронологію критської історії виводять із єгипетських виробів, знайдених на Криті, та з критських виробів, знайдених у Єгипті; наші знання в цій сфері цілком залежні від свідчень археології.

Критяни поклонялися якійсь богині чи, можливо, кільком богиням. Найбезперечною богинею була Володарка тварин — мисливиця, ймовірний прообраз класичної Артеміді¹. Вона чи якась інша богиня була ще й матір'ю; єдине божество чоловічої статі, крім Володаря тварин, — це її юний син. Є деякі свідчення про віру в загробне життя, в якому, подібно до єгипетської релігії, винагороджуються чи караються вчинки людини на землі. Але загалом, як судити з їхнього мистецтва, критяни видаються веселими людьми, яких не дуже гнітили похмурі забобони. Вони любили бої биків, на яких тореадори — і чоловіки, і жінки — демонстрували дива акробатики. Бої биків були релігійними святами, і сер Артур Евене гадає, що учасники їх належали до найвищої аристократії. Розписи, що збереглись до нашого часу, сповнені динаміки й реалізму.

Критяни мали лінійне письмо, але воно ще не розшифроване. У своїй країні вони жили мирно, їхні міста не були захищені мурами; країну, напевно, захищала її морська могутність.

До своєї загибелі мінойська культура близько 1600 року до н. е. поширилась і на материк, у Греції, і там, поступово вироджуючись, проіснувала

¹ Вона мала чоловіка чи двійника, Володаря тварин, але той був не такий визначний. З малоазійською Великою Матір'ю Артеміді ототожили пізніше.

десь до 900 року до н. е. Цю материкову цивілізацію називають мікенською; вона відома гробницями царів та фортецями на вершинах пагорбів, які свідчать, що тут дужче боялися війни, ніж на Криті. І гробниці, і фортеці збереглися й вражали уяву еллінів класичної епохи. Давніші витвори мистецтва в мікенських палацах або справді виготовлені на Криті, або близько споріднені з критськими. Саме мікенська цивілізація, побачена крізь серпанок легенд, відбита у творах Гомера.

У мікенцях багато загадкового для нас. Чи вони завдячують своєю цивілізацією завойовникам-критянам? Чи говорили вони по-грецькому, а чи були якоюсь давнішою тубільною расою? Певної відповіді на ці запитання не може бути, але загалом видається ймовірним, що вони були завойовники й говорили грецькою мовою, а принаймні їхня аристократія складалася зі світловолосих заброд із Півночі, які принесли із собою грецьку мову¹. Греки прийшли до Греції трьома послідовними хвилями: спочатку іонійці, потім ахейці й нарешті дорійці. Іонійці, хоч і були завойовники, проте засвоїли критську цивілізацію майже в цілості — як згодом римляни засвоїли цивілізацію Греції. Але іонійців розгромили й майже до решти пограбували їхні наступники — ахейці. Про ахейців нам із хетських таблиць, знайдених у Богазкеї, відомо, що вони мали в чотирнадцятому сторіччі до н. е. велику організовану імперію. Мікенську цивілізацію, ослаблену війною з іонійцями та ахейцями, практично знищили дорійці — останні грецькі заброди. Якщо перші й другі завойовники загалом сприйняли релігію мінойців, то дорійці зберегли первісну індоєвропейську релігію своїх предків. Проте віра мікенських часів жевріла й далі — особливо в нижчих класах суспільства, і вірування класичної Греції були сумішшю обох релігій.

Хоч викладене вище здається ймовірним, слід нагадати, що ми не знаємо, були мікенці греками чи ні. Ми тільки знаємо, що їхня цивілізація занепадала, що близько того часу, коли їй настав кінець, на зміну бронзі прийшло залізо, а на певний час панування на морі перейшло до фінікійців.

В останній період мікенської доби й після її кінця частина завойовників осідала в краю й ставала хліборобами, а інша частина сунула далі, спочатку на острови й до Малої Азії, потім на Сицилію й на південь Італії, де вона заснувала міста, що жили з морської торгівлі. Саме в цих приморських містах греки вперше зробили якісно новий внесок у цивілізацію; верховенство Афін настало пізніше, але також було пов'язане з могутністю на морі.

¹ Див. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, by Martin P. Nilsson, p. 11 ff.

Материкова частина Греції гориста й здебільшого неродюча. Проте є й немало родючих долин з вільним доступом до моря, але відтятих від сусідніх долин горами, які перешкоджають контактам по суходолі. У цих долинах виникали окремі невеликі громади, що жили з обробітку землі й горнулись до міста, яке звичайно стояло над морем. За таких обставин цілком природно, що, коли чисельність такої громади стає завеликою для її внутрішніх ресурсів, ті, хто не може прогодуватися із землі, беруться за мореплавство. Материкові міста засновували колонії — часто в таких місцях, де прожити багато легше, ніж удома. Тому в початковому історичному періоді греки в Малій Азії, Сицилії та Італії жили куди багатше, ніж у самій Греції.

Суспільні устрої в різних частинах Греції дуже різнилися. У Спарті дрібна аристократія жила з праці пригноблених кріпаків іншої раси; у бідніших сільськогосподарських районах населення складалося переважно з селян, що обробляли власну землю з допомогою членів своєї родини. А там, де процвітали торгівля й ремесла, вільні містяни багатіли, визискуючи рабів у копальнях і рабинь за прядкою та кроснами. Ці раби в Іонії набувалися з довоколишніх варварських племен спочатку зазвичай шляхом війни. Зі зростанням багатства жінки верхів жили дедалі відрубніше, і згодом вони були дуже мало причетні до пов'язаних з культурою життя греків. Винятком була Спарта.

Розвиток суспільства загалом скрізь ішов однаково — спочатку від монархічного до аристократичного ладу, потім до чергування тиранії з демократією. Монархи не були абсолютні, як у Єгипті та Вавилоні, вони мусили слухатися Ради старійшин і не могли безкарно порушувати звичай. Тиранія означала не конче погане врядування, а тільки владу людини, чиї претензії на трон не були спадкові. Демократія означала правління всіх громадян, до яких не належали раби й жінки. Перші тирані, подібно до Медічі, здобували владу завдяки тому, що вони були найбагатшими представниками відповідних плутократій. Часто джерелом їхнього багатства було володіння золотими чи срібними копальнями, яке стало ще зисковнішим після впровадження монетного обігу, запозиченого в сусідній з Іонією державі Лідії¹. Монети, очевидно, винайдено десь перед 700 роком до н. е.

Одним з найважливіших наслідків торгівлі й піратства — спочатку ці дві царини ледве розрізнялися — було для греків засвоєння письма. Хоч писемність уже тисячі років існувала в Єгипті й Вавилонії, та й мінойці-критяни мали письмо (досі ще не розшифроване), вирішальних свідчень того,

¹ Див. P. N. Ure, *The Origin of Tyranny*.

що греки вміли писати до X сторіччя до н. е., немає. Вони навчилися цього мистецтва від фінікійців, які, подібно до інших населеників Сирії, зазнавали і єгипетських, і вавилонських впливів і панували в морській торгівлі, поки не розвинулись грецькі міста в Іонії, Італії та Сицилії. У чотирнадцятому сторіччі, пишучи до Ехнатона (єретичного владаря Єгипту), сирійці ще вживали вавилонський клинопис; але Хірам Тірський (969–936) уже користувався фінікійським алфавітом, який, імовірно, розвинувся з єгипетського письма. Єгиптяни спочатку користувалися чистою піктографією; поступово піктограми, набувши умовної форми, почали передавати склади (перші склади назв зображених предметів), а нарешті й окремі літери за таким принципом: «Л — це Лучник, що стріляє в жабу»¹. Цей останній ступінь, що його більш-менш до кінця спромоглися подолати не самі єгиптяни, але фінікійці, породив алфавіт з усіма його перевагами. Греки, запозичивши алфавіт у фінікійців, змінили його відповідно до потреб своєї мови й запровадили важливу новацію, додавши літери для голосних звуків, бо у фінікійців були тільки приголосні. Не може бути сумніву, що опанування цього зручного способу письма дуже прискорило розвиток грецької цивілізації.

Першим значним породженням еллінської цивілізації був Гомер. Усе, що нам відоме про Гомера, тільки здогадне, але найпереконливіша та гадка, що він був скорше цілою низкою поетів, ніж однією особою. Ймовірно, «Іліада» й «Одіссея» доводилися до завершеності протягом десь так двох сотень років; дехто вважає, що від 750 до 550 р. до н. е.², а інші — що «Гомер» був майже завершений до кінця восьмого сторіччя³. Гомерові поеми в їхній теперішній формі приніс до Афін Пісістрат, що правив (з перервами) від 560 до 527 років до н. е. Відтоді афінська молодь учила Гомера напам'ять, і це була найважливіша частина її освіти. У деяких частинах Греції, особливо в Спарті, Гомер набув такої слави тільки пізніше.

Поеми Гомера, подібно до рицарських романів пізнього середньовіччя, відбивали погляди культурної аристократії, що зневажала як плебейство всякі забобони, котрі ще буяли серед простого люду. У багато пізніші часи чимало цих забобонів знову вийшли на світло денне. Керуючись даними антропології, сучасні автори дійшли висновку, що Гомер був аж ніяк не первісний творець цих епосів, а тільки вдосконалювач, подібний до тих, хто у вісімнадцятому сторіччі давав раціональне тлумачення ста-

¹ Наприклад, «гімел» — третя літера гебрійського алфавіту — означає «верблюд» і являє собою спрощене зображення верблюда.

² Beloch, Griechische Geschichte, Chap. XII.

³ Rostovtseff, History of the Ancient World, Vol. I, p. 399.